

Priznana in zabrisana Fabianijeva krajinska in vrtna dediščina

VLADIMIR VREMEC

Maks Fabiani je odlično obvladal področje oblikovanja zunanje-ga bivalnega okolja. Njegova rodna domačija v Kobdilju je bila prava villa rustica, z več kamnitimi terasami, obdana s sredozemskim rastlinjem ter njivami in vinogradi, v kulturni krajini, ki je po pestrosti in skladnosti izžarevala tudi neko posebno ljubkost, sad malega merila. Zato je tudi znal v kakršnemkoli okolju izraziti svoj genius loci, bodisi pri dajanju podobe stavbam bodisi v zunanjih prostorskih ureditvah. Obvladovanje strmin je bilo zanj samoumevno, pri doseganju zelenih rezultatov pa mu je pomagala njegova inženirsko-izumiteljska žilica.

Vrt Ferrarijeve vile v Štanjelu je tako le nadgradnja tistega, kar dobro poznamo iz njegovega bližnjega okolja, služi pa kot temelj za stopnjevanje k še večji popolnosti. Izzivov v Štanjelu ni manjkalo, bolj kot slog pa ga je pri oblikovanju vrta zanimalo izkoriščanje površinske vode in deževnice. Nove vsebinske poudarke je na podoben način vdahnil tudi parku gradu Konopište v Benešovu blizu Prage. Prestolonaslednik si je zaželel sprememb v svojem rodbinskem gradu in parku in tako je Fabiani dobil priložnost za vpeljavo novih arhitektonskih in krajinskih prvin, predvsem rožnika. Njegovo avtorstvo so Čehi povsem spregledali in njegovega imena na tablah in v tiskovinah, kjer so naštetih oblikovalci parka in rožnika, ne bomo našli. Šele lani sem na neki spominski prireditvi ob 100. obletnici začetka prve svetovne vojne izvedel, da se je prestolonaslednikova morganatična soproga, nadvojvodinja Sofija Hohenberg, pred poroko imenovala Sofija Chotek; njena sestrična je bila v vsej Evropi znana »rožna grofica« Marie Henriette Chotek iz Dolne Krupe blizu Bratislave. Tako sem začel pomen parka in rožnika ter vlogo posameznih akterjev razumeti povsem drugače. Prepričanje Marka Pozzetta, da je park in rožnik zasnoval Maks Fabiani, je dobilo dodatno težo. Fabianijeva obnova Posočja in zahodnega Krasa velja na področju prostorskega načrtovanja še vedno za zgledno. Imel je prvovrstno urbanistično in krajinsko znanje, njegovi načrti pa so še danes zgled za urejanje urbanega prostora. Na koncu prispevka se posvetim tudi vprašanju trenutnega stanja kulturne krajine na Krasu, ki jo ogroža zaraščanje. Poglobljen razmislek o tem stanju in ukrepih je gotovo na mestu, saj je kraška kulturna krajina tesno povezana z ostalimi odličnostmi tega področja. V času, ko je bil Fabiani župan, sta bili prepletenost in skladnost naravnih, gozdnih in kmetijskih površin na vrhuncu. Bojim se, da je danes takšna skladnost zaradi upadanja kmetijske

dejavnosti in vrste premočrtnih projektov nedosegljiva. V najboljšem primeru se lahko le približamo državam kot je Avstrija, ki na področju ohranjanja kulturne krajine velja za zgled.

Štanjel in vrt Vile Ferrari sta za Kras edinstvena

Štanjel je v marsičem značilen za Fabianijev odnos do oblikovanja v odprtem prostoru. Njegov izredni posluš za umestitev različnih objektov v prostor se kaže v ureditvi vrta Vile Ferrari: tu najdemo terase, pergole in koticke za postanek ter poti, ki so zaradi potrebe po izkoriščanju površinskih voda začrtane z veliko tenkočutnosti. Končna podoba vrta ni rezultat posebnega navdiha ali podrejenosti kakemu slogovnemu imperativu, temveč predvsem potrebe po kar najboljšemu izkoriščanju deževnice in površinskih voda; ta potreba je vodila oblikovanje vrta. To sem sklepal zaradi izrazito blagega naklona poti, moje predvidevanje pa je potrdilo dolgotrno proučevanje ureditve vodovodne napeljave arhitektke Nataše Kolenc.

V Firencah je renesančni vrt Boboli, kjer so zagate z vodo rešili z mojstrskim izkoriščanjem visokega naklona, s čimer pa se niso podrobno ukvarjali projektanti arhitekti, temveč vodovodarji. Ali si je Fabiani med študijskim potovanjem po Italiji ogledal tudi ta vrt, ostaja neznanka. Dejstvo pa je, da se je pri načrtovanju vrta Vile Ferrari z glavnino vprašanj, ki so izzivala njegovo temeljito znanje, spopadel sam, pri tem pa upošteval želje naročnika, dr. Enrica Ferrarrija, ki si je želel udobne in položne ter ne predrage izvedbe. Brezhibna rešitev vprašanja izrabe deževnice in površinskih voda ter Fabianijevo izhodišče, da je ureditev vrta, ki naj bo skladna z zgodovino kraja, ključna, postavljata Ferrarijev vrt ob bok Boboliju, čeprav se vrtova med sabo bistveno razlikujeta. Boboli temelji na oblikovnem izhodišču in zahtevi po veličastnosti, ki naj odraža slavo imenitnega naročnika. Posledično je bilo obvladovanje strmin, za katere so sicer našli mojstrske rešitve, v izvedbenem in vzdrževalnem smislu zelo zahtevno in drago. Glavna ravna pot zahodne osi vrta je morala biti namreč v nasprotju s stranskimi, prečnimi potmi, grajena podolžno prav v strmino.

Marko Pozzetto navaja, da je Fabiani dobro poznal primer Vile d'Este v Tivoliju, kjer je razbohoteno in razkošno drevesno in drugo rastlinje skozi stoletja mestoma zakrilo nekdanje močno izstopajoče arhitektonske elemente. Prišlo je do nepredvidene zlitosti s krajino. Prednostno povezovalno vlogo igrajo položne speljane prečne povezave, ki obiskovalce vodijo z vstopne terase navzdol.

Štanjel je v marsičem značilen za Fabianijev odnos do oblikovanja v odprtem prostoru. Njegov izredni posluš za umestitev različnih objektov v prostor se kaže v ureditvi vrta Vile Ferrari: tu najdemo terase, pergole in koticke za postanek ter poti, ki so zaradi potrebe po izkoriščanju površinskih voda načrtane z veliko tenkočutnosti.

Strinjam se s Pozzettom, ki pravi, da je bila za Fabianija Villa d'Este dober vzor pri preobražanju in obvladovanju strmin, kar je bolj kot pri Konopištu opazno prav v Ferrarijevem vrtu.

Vrt Vile Ferrari v Štanjelu je po eni strani poln mehkih krajinskih sestavin, usklajenih z okoljem in zemljiščem, po drugi pa ga, zlasti na zgornjih terasah, zaznamujejo arhitektonsko poudarjene sestavine. Domišljena uporaba dveh zelo različnih materialov, betona in obdelanega kraškega kamna, izžareva lepoto in skladnost. Na mnenje, da ima vrt celo modernistične prvine, me še posebej napeljujejo gladko obdelani kamniti zidovi in stopnišča severnega razgledišča. Manj domišljen se mi zdi spodnji del vrta z jezercem. Do njega sem bil, če dobro pomislim, vedno nekoliko skeptičen, saj se mi je zdel kot tujec v sicer skoraj popolnem zlitju vrta z obdajajočim okoljem. Morda me je motilo spogledovanje s Fontano dell'Ovato tivolske Ville d'Este, prav gotovo tudi zato, ker je v jezercu vedno premalo vode, okoli njega pa ni bujnega rastlinja. Upamo, da bodo po obnovi Fabianijeve vodne napeljave vse pomanjkljivosti odpravljene.

Raba iglavcev in ostalega zimzelenega rastlinja kaže na Fabianijevo poznavanje njihovih značilnosti. S njimi ga je bržkone seznanil oče, ki je bil zaradi vzorno speljanega pogozdovanja bližje in daljnje okolice odlikovan z viteškim carskim redom. Verjetno je Štanjel, še posebej pa Ferrarijev vrt, za oči privlačnejši prav zaradi svoje zimzelene preobleke; ne samo za domačine, temveč tudi za vse številčnejše goste iz severnih dežel, ki nedaleč od Jadranskega morja pričakujejo zimzeleno rastlinje. Fabiani je tako načrtno sprejemljivo pot, ki vnaša pestrost v bivalno okolje; tega je človek vedno prilagajal svojim željam po dobrem počutju, torej potrebi po čustvenem zadovoljstvu. Zato prepovedi in strogi predpisi, vezani na uporabo rastlinja v zasebnih vrtovih, niso nikoli zalegli.

Sredozemski pridih ima tudi domačija Fabianijev v Kobdilju. Temu pripomore predvsem dolga terasa s kamnitimi nosilci za pergole, ki gleda proti vodnemu izviru in bližnjim cipresam. Renato Ferrari v svojem romanu *Murva Fabianijev, Stoletje miru na Krasu* (izšel pri tržaški Mladiki leta 2006) podrobno opisuje zaslužnost Antona Fabianija, Maksovega očeta, za izredno lepo urejeno okolico pri Seržentovih. Mogoče je, da so h končni podobi in umestitvi marsikaterega elementa pripomogli Maksovi nasveti. Fabiani si je pri urejanju zasebnih vrtov vzela veliko več svobode kot pri načrtovanju prenove vasi po prvi svetovni vojni. Tudi pri umeščanju drevesnih vrst v javni prostor si je kljub svoji pogosti zadržanosti

dovolil uporabo sredozemskega rastlinja. To sodim glede na videno v krajih, kjer so se verjetno zanesli na njegove nasvete. Fabiani je torej s sledenjem domačemu vzoru širil vpliv sredozemske krajinske kulture, kar ni vidno samo v ureditvi vrta vile Ferrari, ampak tudi drugje.

Do katere mere sta park in rožnik gradu Konopište Fabianijeva stvaritev?

Marko Pozzetto je kljub temu, da češki viri Fabianija v zvezi s preureditvijo gradu Konopište blizu Benešovega, petdeset kilometrov južno od Prage, sploh ne omenjajo, prepričan o njegovem avtorstvu angleškega parka in cvetličnega vrta pod rastlinjakom. Pozzetto na podlagi članka v ljubljanskem časniku *Dom in svet* iz leta 1902 in razprave na dunajski Tehniški univerzi iz leta 1952, ko je Fabiani prejel zlati doktorat, namreč sklepa, da je prestolonaslednik Franc Ferdinand preureditev zaupal prav Fabianiju. Moram reči, da se s Pozzettom povsem strinjam. V to me prepričujeta klasicistična jasa v neposredni bližini vhoda v grad, obdana s kipi iz dediščine Lorenov d'Este, in eden najelegantnejših klasicističnih rožnikov, vzdolž ribnika obdan s kipi grških boginj te iste dediščine. Na tabli ob južnem vhodu v rožnik sta kot snovalca cvetličnega vrta navedena dvorna vrtnarja Karl Mössner iz Dunaja in Karl Rozinek iz Prage, kot upravitelj pa Anglež Marchan. Seveda so vsi trije povezani z vzpostavitvijo rožnika, dvorna vrtnarja sta verjetno sodelovala tudi pri pripravi izvedbenih načrtov, vendar pa njuna vloga gotovo ni bila odločilna.

Rožnik sem si ogledal večkrat, včasih tudi v spremstvu arhitekturno bolj podkovanih od mene. Vedno bolj razumem, da je postavitve rožnika v prostor brezhibna, prav takšno pa je tudi oblikovanje lahkotnih parterskih gredic na dveh ravneh oziroma ploščah, med katerima je komaj zaznavna višinska razlika. Brezhibna je tudi uporaba stebrov, ki služijo kot glavni element za prostorske poudarke v središču in na zgornjem parterju. Vse to daje rožniku svojstveno lahkotnost in hkrati nevsiljivo veličastnost, ki jo je čutiti tudi na vhodu v rožnik. Po mojem mnenju je bilo znanje dvornih vrtnarjev preslabo, da bi lahko dosegla takšen končni rezultat. Vrtnarja namreč nista bila prav znana, niti približno pa nista dosegala slave velikih krajinskih in vrtnih oblikovalcev kot sta bila André Le Notre in Joseph Peter Lenné. Slednja sta bila v osnovni dvorna vrtnarja, a tudi izšolana arhitekta. Vlogo dvornih vrtnarjev v Konopištu bo treba še raziskati; analizirati bi bilo treba njuna dela in

morebitne arhivske materiale. Še eden od gradbenih elementov v Konopištu, ki ga je lahko vnesel le arhitekt, je namreč komaj opazna brežina, ki, če gledamo iz stopnišča pred rastlinjakom, z dvema parternima ploščama rožnik deli. Precej nižje je ribnik, ki je od parterja ločen z vrsto (trenutno zelo zanemarjenih) kipov grških boginj na podstavkih, postavljenih v živo mejo. Dodaten občutek veličastnosti daje nad ribnik postavljeno razgledišče, ki se razteza nad vodno gladino.

V dilemi o avtorstvu je Fabianiju v prid njegov opus, predvsem pa dejstvo, da ga je prestolonaslednik kot priznanega vrhunskega arhitekta izbral za svojega svetovalca. Upravičeno se je kitil tudi s prvim doktoratom tehniških ved v svoji stroki. Kmalu je iz svetovalca postal zaupnik zakoncev. Menim, da je predvsem Sofija Hohenberg osebno, prek pogovorov in obiskov na lokaciji, spremljala napredovanje rožnika. Zdi se celo, da je bil rožnik postavljen na Sofijino željo, Franc pa je nalogo zaupal Fabianiju. Del Sofijine rodbine je segal v Italijo in z arhitektom se je vojvodinja pogovarjala italijansko, cesar si zaradi stroge dvorne etikete z dvornima vrtnarjema verjetno ne bi mogla privoščiti. S Fabianijem se je zaupno in sproščeno pogovarjala ob ogledih zemljišča, izbiranju kipov ali preverjanju mest, na katera naj bi bili le-ti umeščeni. Ključ za novo interpretacijo dogodkov, povezanih z rožnikom, lahko najdemo v preprostem dejstvu, da si je Sofija le-tega srčno želela, saj je prihajala iz »rožnega« družinskega okolja. Uresničitev svojih želja je zaupala Fabianiju.

Trenutno stanje je zelo nespoštljivo do Fabianija, saj ne priznava vloge, ki jo je imel pri urejanju prestolonaslednikovega rodovnega gradu. Če hočemo presekati vozle nejasnosti, ki se spleta okoli vloge sodelujočih pri urejanju Konopišta, moramo spodbuditi raziskovanje na to temo, če je le mogoče v konzorciju pristojnih služb za spomeniško varstvo iz Avstrije, Češke, Slovaške in Slovenije. Dvomim, da se bo to zgodilo razmeroma hitro, zato predlagam, da bi vso zadevo pospešili s preverjanjem arhivskih virov v posameznih državah. V to naj se vključi tudi Osrednji državni arhiv v Pragi (ki v delu *Maks Fabiani – vizije prostora ni omenjen*), kjer je lotriški rodbini namenjen poseben razdelek. Precej upanja polagam na pričevanja oziroma vire v lasti prestolonaslednikovih potomcev, sedanjih Hohenbergov.

Tako bi si olajšali razumevanje avtorstva spornih del v parku in rožniku in na gradu, tudi tistih, ki jih Pozzetto pripisuje Fabianiju. Prav tako bi to bila priložnost za pripravo upravljalškega načrta ter načrta za tekoče in redne vzdrževalne posege. Menim, da je trenutno upravljanje neprimerno in posledično sta park in rožnik precej zanemarjena. Takšen projekt bi lahko kandidiral tudi za evropska sredstva, saj gre za pravo evropsko dediščino. Skrajni čas

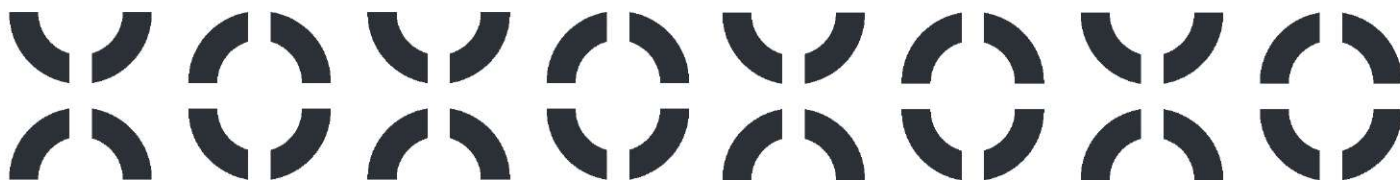
je namreč, da se rožniku vrne njegov nekdanji sijaj; pri tem lahko začnemo kar z izborom vrtnic, ki je trenutno zavajajoč, saj manjkajo vrtnice iz obdobja, ko je rožnik nastajal. Posvetovanja o rožniku so se začela leta 1902, urejali so ga med letoma 1904 in 1912, 12. junija 1912 pa otvorili. Prvič je bil v strokovnih razpravah omenjen leta 1909. Menim, da mora rožnik tudi z izborom vrtnic odsevati vzdušje dobe, ki mu ga je gotovo hotela viliti Sofija Hohenberg. Njena sestrična, že omenjena »rožna grofica«, je bila na začetku 20. stoletja vendar lastnica enega od rožnih podjetij z največjo izbiro vrtnic daleč naokoli, morda celo v celi Evropi! V posebnem katalogu podjetja z naslovom *Rosensorten und Preisliste* (Marie Henriette Chotek, Dolná Krupá bei Trnava) – žal je danes dostopen samo katalog iz leta 1929 iz neke zasebne zbirke, saj je bil arhiv v Dolni Krupi uničen v drugi svetovni vojni – je bilo naštetih kar 885 različnih sort. Bržkone sta imeli pri izboru vrtnic v Konopištu glavno besedo obe sestrični Chotek.

Menim torej, da je pri novem vrednotenju vloge vpletenih treba upoštevati, da je bila Sofija močno povezana z »rožnim« okoljem. Da je temu tako, sem izvedel šele lani, na gledališki predstavi o sarajevskem atentatu v tržaškem vojnem muzeju, ko je pisec besedila Paolo Rumiz Sofijo omenil s priimkom Chotek. Tik pred tem sem se mudil na Slovaškem, kjer so v rodbinskem dvorcu v Dolni Krupi odprli razstavo o Mariji Henrietti Chotek. Slovaški kolega mi je ob tej priložnosti predlagal, da naj si ogledam rodovnik rodbine Chotek, v katerem je, poleg Sofije, omenjena tudi italijanska rodbina Pallavicini, kar pojasnjuje Sofijino brezhibno italijanščino. Zdi se torej, da se klobčič nejasnosti okoli Fabianijeve vloge v Konopištu odvija v njegovo korist, čeprav to še ne zagotavlja želenega izteka dogodkov.

Marko Pozzetto posebej poudarja, da je bil Fabiani eden prvih velikanov urbanizma. To se ne kaže le v regulacijskih načrtih za Ljubljano in Bielsko-Bialo, ampak tudi v snovanju povojne obnove v dvajsetih letih prejšnjega stoletja. Fabiani je v razmeroma kratkem času uredil in posodobil številne kraje od Tolmina, pa do Doberdoba in Nablężine. Z drevoredi ali umestitvijo zgolj enega drevesa je zunanji podobi krajev dajal potrebne poudarke; ti še danes povzdigujejo prostorsko kulturo teh krajev.

Trenutno krajinsko stanje in razvoj na Krasu

Drznem si predvidevati, da bi bil Maks Fabiani nezadovoljen, če bi videl trenutno (urbanistično) stanje na Krasu. Posebno po razglasitvi zaščitene območij znotraj projekta Natura 2000 se premalo pozornosti posveča vzdrževanju kulturne krajine. Evropske smernice za območja Nature 2000 predvidevajo nego pašnikov, ki pa se na Krasu zaraščajo. Pokrajina tako počasi izgublja svoje značilnosti

in lepoto. Kraška kulturna krajina je sicer še vedno privlačna; tam, kjer zanjo skrbijo, je prav slikovita. Nič ne pretiravam, če jo postavim ob bok Lipici, tej klasični parkovni krajini, urejeni v angleškem stilu. Vendar zaraščanje krči kulturno krajino, ki je široka le še nekaj sto metrov, poteka pa ob glavnih prometnicah. Ostalo se izgublja v skoraj nepregledni goščavi: goličav praktično ni več. Raz-

s katerimi bi lahko kandidirali za evropska sredstva, tudi znotraj programa *Načrt razvoja podeželja 2015–2022*. Ta sredstva bi potem namenili tistim, ki so vedno bili najpomembnejši člen pri negovanju kulturne krajine, to je kmetom. Brez korenitih sprememb upravnih postopkov bo število kmetov vedno manjše in tako se bo krčila tudi kraška kulturna krajina. \

Drzнем si predvidevati, da bi bil Maks Fabiani nezadovoljen, če bi videl trenutno (urbanistično) stanje na Krasu. Evropske smernice projekta *Natura 2000* za ta območja predvidevajo nego pašnikov, ki pa se na Krasu zaraščajo. Pokrajina tako počasi izgublja svoje značilnosti in lepoto.

mere so se v sto petdesetih letih povsem spremenile, majhno se zamenjuje z velikim, primernim za prostran ravninski svet. Okoljska politika je usmerjena v večanje površin, ki so prepuščene naravnim procesom, kulturna krajina pa je vedno bolj zanemarjena. Kmetje so zaradi birokratskih preprek izgubili svojo vlogo pri ohranjanju kulturne krajine. Problemi, ki nastajajo zaradi zaraščanja, vdora tujerodnih rastlin in namnožitve divjadi, se ne rešujejo učinkovito. Takšno ravnanje je izjemno kratkovidno. Biotska pestrost, ki je bila verjetno največja prav v Fabianijevih časih, se je obdržala tam, kjer pokrajino s kmetijsko dejavnostjo sooblikuje človek in kjer se prepletajo za posege odprta in zaprta območja. Problem je v tem, da se obseg zaprtih prostorov veča, kar za sabo prinaša neželene posledice. Iz zagate bi nam lahko pomagale dobre prakse iz Avstrije in Švice, vendar se bojim, da se bodo morale težave reševati tudi v Bruslju.

Neizbežno moramo torej slediti dogajanju v prostoru, za kar pa potrebujemo natančne podatke, da bi lahko začeli ocenjevati posledice, ki jih imajo na družbeno tkivo premočrtno zastavljeni razvojni cilji. Za začetek predlagam, da se znotraj Fundacije Maks Fabiani v sodelovanju z Urbanističnim zavodom Slovenije ustvari metodologija za vrednotenje trenutnega stanja in dogajanja. V to naj se, najprej neformalno, vključijo strokovnjaki iz različnih področij. Široko sodelovanje pristojnih krajevnih in državnih institucij bi v nadaljevanju pripeljalo do predloga svežnjka ukrepov,

